

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ

Υ Π Ο

ΑΝΔΡΕΑ Γ. ΛΑΙΜΟΥ

Ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας μας στὴ δημιουργία τοῦ νεοελληνικοῦ θαύματος, ποῦ λέγεται Εἰκοσιένα, ὑπῆρξε μεγάλος καὶ βασικός: Τόσο κατὰ τὴν προετοιμασία του μέσα στὸ τρομερὰ πηχτὸ σκοτάδι τῆς τετρακοσιόχρονης τουρκικῆς σκλαβιάς, ὅσο καὶ κατὰ τὸ καταπληκτικὰ δυνατὸ ξέσπασμά του, ποῦ χάρισε στὸ Ἔθνος μας τὴ λευτεριά, ἢ Ὁρθόδοξη Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία στάθηκε λίκνο καὶ τροφὸς τοῦ Εἰκοσιένα.

Τὰ μοναστήρια τῆς ἔγιναν θησαυροφυλάκια τῆς πνευματικῆς κληρονομιάς τοῦ Ἔθνους μας καὶ στηρίγματα τῆς λεβεντιάς τῶν βουνῶν μας, καὶ οἱ ναοὶ τῆς ἐργαστήρια, ἔπαι οἱ λειτουργοὶ τῆς ἱερωμένοι δούλευαν ἀκατάπαυστα τὶς δυνάμεις τῆς ἐθνικῆς μας λευτεριάς, σφυρηλατώντας τες μὲ τὸ Σταυρὸ καὶ τὰ Ἱερὰ Βιβλία πάνω στὸ ἀμόνι τῆς Ἱστορίας μας καὶ τῆς Θρησκείας. Κι ὅταν ἐθνικὲς ἀνάγκες τὸ καλοῦσαν, ἀναδίπλωναν τὰ ράσα κι ἔπαιρναν τὸ δρόμο τοῦ Γολγοθᾶ τους, διασχίζοντας βουνά, κάμπους καὶ θάλασσες, γιὰ νὰ στεριώσουν τὴν πίστη τῶν σκλάβων στὰ πεπρωμένα τοῦ Ἔθνους, ἢ ζώνονταν τ' ἄρματα κι ἔστηναν τοὺς ἑαυτοὺς τους κάστρα ἐνάντια στὸ σίφουνα τῆς βαρβαρότητας.

Φέτος, ποῦ τὸ Ἔθνος μας γιορτάζει τὰ 150 χρόνια τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἂς φτιάξουμε ἓνα στεφάνι ἀπὸ τὰ μύρια λουλούδια τῶν προσφορῶν τῆς Ἐκκλησίας μας κι ἂς στεφανώσουμε μ' αὐτὸ τὴ μνήμη τῶν ἱερωμένων μας, ποῦ μὲ τοὺς ὡς τὴν αὐτοθυσία ἀγῶνες τους ἔβαλαν τὰ πιδὸ μεγάλα ἀγκωνάρια στὸ οἰκοδόμημα τοῦ Εἰκοσιένα μας.

Ὅταν οἱ Τοῦρκοι κατέλυσαν τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς εἶχαν ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες ἐνωθῆ σ' ἓνα ἄρμονικὰ σφιχτοδεμένο σύνολο: Τὸ ἀρχαιοελληνικὸ πνεῦμα εἶχε ζυμωθῆ ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Θεανθρώπου κι ὅλοι οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀσπαστῆ τὴ Χριστιανικὴ Θρησκεία, καὶ μὲ τὴ βοήθειά της, συνεχίζοντας τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ Γένους τους, εἶχαν οἰκοδομήσει τὸ Βυζαντινὸ πολιτισμὸ, ποῦ ἐξαιτίας τῶν πολλῶν Ἑλληνικῶν στοιχείων του ἀποκαλεῖται καὶ Ἑλληνοχριστιανικός.

Ὁ πολιτισμὸς αὐτός, ἔχοντας γιὰ κέντρο του τὴ Βασιλεύουσα, ποῦ ἀποτελοῦσε τὴν καρδιά τῆς τότε Ἑλλάδος, θρησκευτικὰ εἶχε κρυσταλλωθῆ στὴν Ὁρθόδοξία, ποῦ στὸ δούλεμά της εἶχαν πάρει μέρος κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ, διεξάγοντας

σκληροὺς ἀγῶνες, μὲ συνέπεια τὸ Ὁρθόδοξο Δόγμα νὰ ποτίσῃ τὴν Ἑλληνικὴ Ψυχὴ καὶ ἡ τουρκοκρατία νὰ βρῇ τοὺς τότε προγόνους μας στεγασμένους στὸ σύνολό τους ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξὴ Ἐκκλησία.

Τὸ πόσο γερὰ εἶχε δεθῆ ὁ λαὸς μας μὲ τὴν Ὁρθόδοξὴ Ἐκκλησία, φαίνεται πεντακάθαρα στὰ δημοτικὰ τραγοῦδια του, ποὺ ἀποτελοῦν γνήσιες καὶ ἄδολες λυρικές ἐξάρσεις τῆς ψυχῆς του, δηλ. τῆς Ἑλληνικῆς Ψυχῆς. Σ' ἓνα ἀπ' αὐτά, συνθεμένο τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀλώθηκεν ἡ Πόλη, ὁ λαϊκὸς ποιητῆς του, ἐκφράζοντας τὸν πόνο τοῦ λαοῦ, τοῦ δίνει συμπαντικὲς διαστάσεις:

«Σημαίν' ὁ Θεός, σημαίν' ἡ Γῆς, σημαίνουν τὰ Οὐράνια,
σημαίνει καὶ ἡ Ἁγία-Σοφία, τὸ μέγα μοναστήρι,
μὲ τετρακόσια σήμαντρα καὶ ἐξήντα δυὸ καμπάνες....».

Δηλαδή ὅλο τὸ Σύμπαν θορυβήθηκε ἀπὸ τὸ πέσιμο τῆς Πόλης στὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ χτυπάει ἐθνεγερετικά τὶς καμπάνες του, καλώντας τοὺς Ἕλληνες — Ἑλληνικὴ εἶναι ἡ φωνὴ καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιστῆ — σὲ καινούργιους ἀγῶνες γιὰ λευτεριά.

Τὸ «μέγα μοναστήρι» ἐδῶ, παρότι ὀνομάζεται, σίγουρα δὲν περιορίζεται στὴν Ἁγία-Σοφία τῆς Πόλης, γιατί αὐτὴ εἶναι ἐκκλησιά, καὶ ὅσο μεγάλη καὶ ἂν εἶναι, ποτέ της δὲν εἶχε «τετρακόσια σήμαντρα καὶ ἐξήντα δυὸ καμπάνες». Μόνο σὰν σύμβολο τοῦ Ὁρθοδόξου Ἑλληνισμοῦ ἡ Ἁγία-Σοφία εἶχε ἀπειρες καμπάνες καὶ ἀμέτρητα σήμαντρα, γιατί αὐτὲς τὶς ἔνοιες — τῆς ἀπειρίας καὶ τοῦ ἀπροσμέτρητου — συμβολίζουν οἱ ἀριθμοὶ τοῦ στίχου. Καὶ στὰ καμπανίσματα τοὺς, ἔτσι ποὺ ἀνακατώνονται μὲ τὰ καμπανίσματα τοῦ Σύμπαντος, σ' ἓνα χῶρο χωρὶς τοπικὰ καὶ χρονικὰ ὄρια, ἀκούει κανεὶς νὰ σέρνουν μαζὶ τους, στὸν ἀπόηχό τους, καὶ τὶς κλαγγὲς ἀπὸ τὶς ἀσπίδες τῶν Μαραθωνομάχων καὶ τῶν Θερμοπυλομάχων, καὶ τοὺς κρότους ἀπὸ τὰ πελέκια τῶν Σαλαμινομάχων, ἀρμονικὰ συντονισμένα ὅλα μὲ τὸ «ὦ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε!». Γιατὶ τὸ νόημα αὐτοῦ τοῦ παιάνα ἔχει ἡ διαβεβαίωση τοῦ Θεοῦ «ἀπ' Ἀρχαγγέλου στόμα» πρὸς τὴν Παναγία καὶ τὶς Εἰκόνες, ποὺ συμπάσχουν γιὰ τὸ τούρκεμα τῆς Πόλης, πῶς «πάλι μὲ χρόνια μὲ καιροὺς, πάλι δικὰ σας εἶναι».

Ὅμως, Ἁγία-Σοφία, καμπάνες, Παναγία καὶ Εἰκόνες συμπάσχουσες στὸ μεγάλο κακό, ποὺ βρῆκε τὸν Ἑλληνισμό, εἶναι σύμβολα τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ποὺ ἡ σκέπη της στὴ φαντασία τοῦ λαϊκοῦ ποιητῆ παίρνει τὶς διαστάσεις τοῦ οὐράνιου θόλου, σίγουρα καὶ γιατί ἀναπλήρωσε τὰ περισσότερα κενά, ποὺ δημιουργήθηκαν στὸ τότε κοινωνικὸ ἐποικοδόμημα μὲ τὴν κατάργηση τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ μὲ τὴ φυγὴ τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας μας πρὸς τὴ Δύση. Ἐξάλλου καὶ ὁ ἴδιος ὁ κατακτητῆς ἀναγκάστηκε γρήγορα νὰ παραδεχτῆ αὐτὸν τὸν ρόλο, ποὺ ἀνέθετεν ἡ Ἱστορία στὴν Ἐκκλησία μας, καὶ νὰ παραχωρήσῃ στὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη δικαιώματα καὶ προνόμια, ποὺ τὸν

κατέστησαν θρησκευτικὸ καὶ πολιτικὸ ἡγέτη ὄλων τῶν ραγιαδῶν καὶ Ἐθνάρχῃ τῶν Ἑλλήνων.

Τὸ πλάτεμα αὐτὸ τῶν ἐξουσιῶν τῆς Ἐκκλησίας μας δημιούργησε πολλὰς ἐλπίδες στοὺς σκλάβους προγόνους μας ἐκεῖνες τὶς ζοφερὰς μέρες, ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἄλωση τῆς Πόλης. Καὶ αὐτὲς τὶς ἐλπίδες ἐκφράζουν οἱ δυὸ τελευταῖοι στίχοι τοῦ τραγουδιοῦ «Τῆς Ἀγία-Σοφιάς»:

«Σώπασε, κυρα-Δέσποινα καὶ σεῖς ἴκνες μὴν κλαῖτε,
 πάλι μὲ χρόνια, μὲ καιροὺς, πάλι δικά σας εἶναι».

«Εἶναι» καὶ ὄχι «θᾶναι». Γιατὶ ἡ ἐνεστωτικὴ χρῆσις τοῦ ῥήματος, ἐκτός ἀπὸ τὴ βεβαιότητα γιὰ τὸ ξεπέραςμα τοῦ μεγάλου κακοῦ, ποὺ ἀναστάτωσε ὅλο τὸ Σύνταγμα, δίνει καὶ τὸ νόημα, πὼς ὁ χρόνος γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπ' αὐτὸ θὰ ἐξαρτηθῆ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς σκλάβους.

Ἀναμφισβήτητα οἱ πρῶτες αὐτὲς ἐλπίδες, ἐνισχυμέναι καὶ ἀπὸ τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ μας στὴ Χριστιανικὴ Θρησκεία καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν Ἐκκλησία του, ἀναφέρωσαν τὸ ἠθικὸ τῶν τότε προγόνων μας καὶ συνέβαλαν στοὺς νὰ μὴ πτοηθοῦν οἱ διάδοχοι τοῦ Βυζαντινοῦ ἀκριτισμοῦ Κλέφτες τῶν βουνῶν μας. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ Ἐκκλησία μας μὲ τὶς ἐλπίδες αὐτὲς, τὶς ὁποῖες, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, δὲν ἄργησε νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ μὲ τὴν ἐμπρακτὴ συμμετοχὴ τῆς στὴν ἀντίστασιν, ἐγκαινίασε τὴν προετοιμασίαν τοῦ Ἀγῶνος, καὶ αὐτὸ στάθηκεν ἡ πρώτη μεγάλη προσφορὰ τῆς στοὺς Εἰκοσιένα.

Τὶς ἐλπίδες αὐτὲς γρήγορα ἡ Ἐκκλησία μας τὶς ἐπιβεβαίωσε καὶ μὲ πράξεις τῆς, ποὺ δὲν ἄργησαν νὰ πάρουν καθαρὰ ἀντιστασιακὸ χαρακτῆρα.

Ὁ Πορθητῆς, πρὶν κλείσῃ χρόνος ἀπὸ τὴ θριαμβευτικὴ εἴσοδόν του στὴν Πόλιν, ἀναγκάστηκε νὰ παραδεχθῆ τὴ δύναμιν τῆς Ἐκκλησίας μας καί, πιστεύοντας πὼς θὰ μπορούσε νὰ τὴ φέρῃ στὰ κανάλια του, κάλεσε τὸν Γεώργιον Σχολάριο (Γεννάδιο) καὶ τὸν ἔκανε Οἰκουμενικὸν Πατριάρχῃ μ' ὅλους τοὺς Ἐκκλησιαστικούς τύπους καὶ μὲ μεγάλας τιμὰς ἀπὸ μέρους του. Μάλιστα τοῦδωσε καὶ δικαιώματα, ποὺ κανένας ἄλλος Πατριάρχης δὲν εἶχε πρὶν ἀπ' αὐτὸν καὶ ποὺ τὸν κατέστησαν πολιτικοθρησκευτικὸ ἡγέτη ὄλων τῶν ραγιαδῶν καὶ Ἐθνάρχῃ τῶν Ἑλλήνων. Ταυτόχρονα θέσπισε καὶ διάφορα μέτρα, ποὺ προστάτευαν τὶς ἐκκλησιαστικὰς περιουσίας καὶ τοὺς κληρικούς, συνθέτοντας ἓνα Ἐκκλησιαστικὸ ἄσυλον, τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνῃ τῶν ἀρπακτικῶν διαθέσεων τῶν ὁμοθησκῶν ὑπηκόων του καὶ τῶν αὐθαιρεσιῶν τῶν κρατικῶν ὀργάνων του. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ Ἑλληνικὴ γῆ σιφλιοποιήθηκε καὶ μοιράστηκε στοὺς ἀξιωματούχους τοῦ κράτους τοῦ Τούρκου καὶ ἐξωμότες, καὶ οἱ ραγιαδες καλλιεργητὲς τῆς λογαριάζονταν κτήματα καὶ αὐτοὶ καὶ ὑπόφερναν τὰ πάνδεινα, πληρώνοντας ἀβάσταχτους φόρους—ἀκόμη καὶ αἵματος μὲ τὸ παιδομάζωμα—οἱ περιουσίες τῶν μοναστηριῶν καὶ τῶν ἐκκλησιῶν, ποὺ δὲν μεταβλήθηκαν σὲ τζαμιά, δὲν πειράχθηκαν καὶ οἱ

χῶροι τους — μαζὶ καὶ οἱ λειτουργοὶ τους — προστατεύτηκαν ἀπὸ τὸ ἰδιότυπο Ἐκκλησιαστικὸ ἄσυλο.

Τὸ ἄσυλο αὐτό, παρὰ τὶς παραβιάσεις του, στάθηκεν ὄαση μέσα στὴν ἔρημο τῆς τουρκικῆς σκλαβιάς, γιατί ἡ Ἐκκλησία μας τὸ χρησιμοποίησε πλατιά καὶ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ἔθνικῶν ἀναγκῶν, χωρὶς νὰ ὑπολογίση κόπους καὶ θυσίες, δίνοντας πολλὰ θύματα, ἀκόμη καὶ Πατριάρχες.

Ἡ τέτοια χρησιμοποίησις τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ ἀσύλου πῆρε γενικὸ χαρακτῆρα ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, γιατί στὸ σύνολό τους οἱ κληρικοὶ μας, ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην ὡς τὸν τελευταῖον ἱερωμένο, εἶδαν σ' ὅλες του τὶς διαστάσεις τὸν κίνδυνον τοῦ ἀφελληνισμοῦ, ποὺ ἀπειλοῦσε τὴ Χώρα μας ἢ συμπεριφορὰ τοῦ κατακτητῆ πρὸς τὸ λαὸ μας, καὶ ἔταξαν γιὰ πρῶτιστον καθήκον τους τὴν ἀποτροπὴ του.

Τὸ πόσο βαρῖα ἔνοιωθαν τὴν τουρκικὴν σκλαβίαν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας μας, φαίνεται καθαρῶτα ἀπὸ τὴν παρακάτω προσευχή—ξέσπασμα τοῦ Ἡλίου Μηνιάτη (1669-1714), ποὺ νεώτατος ἀπάγγειλε στὴ Βενετία, ἀπευθυνόμενος μὲ σπαραγμὸ καρδιάς στὴ Μητέρα τοῦ Χριστοῦ:

«Ἐως πότε, πανακῆρατε Κόρη, τὸ τρισάθλιον Γένος τῶν Ἑλλήνων ἔχει νὰ εὐρίσκειται εἰς τὰ δεσμὰ μιᾶς ἀνυποφέρτου δουλείας; Ἐως πότε ἔχουσι νὰ βασιλεύωνται ἀπὸ ἡμισυ φεγγάρι αἱ Χῶραι ἐκεῖναι, εἰς τὰς ὁποίας ἀνέτειλεν εἰς ἀνθρωπίνην μορφήν ἀπὸ τὴν ἡγιασμένην σου γαστέρα ὁ μυστικὸς τῆς δικαιοσύνης ἥλιος; Ἄχ, Παρθένε! Ἐνθυμήσου, πῶς εἰς τὴν Ἑλλάδα πρότερον παρὰ εἰς ἄλλον τόπον ἔλαμψε τὸ ζωηφόρον φῶς τῆς ἀληθινῆς πίστεως. Τὸ Ἑλληνικὸν Γένος ἐστάθη τὸ πρῶτον, ὅπου ἀνοιξε τὰς ἀγκάλας καὶ ἐδέχθη τὸ Θεῖον Εὐαγγέλιον τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ. Τοῦτο ἔδωκεν εἰς τὸν κόσμον τοὺς διδασκάλους, οἱ ὅποιοι μὲ τὸ φῶς τῆς διδασκαλίας των ἐφώτισαν τὰς ἡμαυρωμένας καρδίας τῶν ἀνθρώπων. Λοιπὸν, εὐσπλαγγχε Μαριάμ, παρακαλοῦμέν σε διὰ τὸ χαῖρε ἐκεῖνο, ὅπου μᾶς ἐπροξένησε τὴν χαρὰν, διὰ τὸν ἀγγελικὸν ἐκεῖνον εὐαγγελισμόν, ὅπου ἐστάθη τῆς σωτηρίας μας τὸ προοίμιον, χάρισέ του τὴν προτέραν του τιμὴν! Σήκωσέ το ἀπὸ τὰ δεσμὰ εἰς τὸ σκῆπτρον, ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν εἰς τὸ βασίλειον. Καὶ ἂν ἐτοῦται μας αἱ φωναὶ δὲν σὲ παρακινούσιν εἰς τὰ σπλάγγχνα, ἄς σὲ παρακινήσωσιν αἱ φωναὶ καὶ αἱ παρακλήσεις τῶν Ἀγίων σου, ὅπου ἀκαταπαύστως φωνάζουν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς τρισαθλίου Ἑλλάδος. Φωνάζει ὁ Σπυρίδων ἀπὸ τὴν Κύπρον, φωνάζει ὁ Ἰγνάτιος ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν, φωνάζει ὁ Διονύσιος ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, φωνάζει ὁ Πολύκαρπος ἀπὸ τὴν Σμύρνην, φωνάζει ἡ Αἰκατερίνα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, φωνάζει ὁ Χρυσόστομος ἀπὸ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν καὶ, δείχνοντάς σου τὴν σκληροτάτην τυραννίδα τῶν ἀθλίων Ἀγαρηνῶν, ἐλπίζουσιν ἀπὸ τὴν ἄκραν σου εὐσπλαγγχίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους τὴν ἀπολύτρωσιν».

Τέτοιαις πύριναις προσευχῆς — ἄλλαις πιδὲ μικρὰς καὶ ἄλλαις πιδὲ μεγάλας, ἄλλαις πιδὲ ἀπλῆς καὶ ἄλλαις πιδὲ σύνθετες, ὅμως ὅλες τους φλογεράς — ἐκπέμπονταν πολλὰς

ἀπὸ τοὺς ἱερωμένους μας πρὸς τὸν Ὑψιστο, τὴν Παναγία καὶ τοὺς Ἁγίους μας ταχτικά, κατὰ τὶς Λειτουργίες, ἢ εὐκαιριακά, κάθε φορὰ τοῦ ὀ τύραννος πλήγωνε τὴν ἠθικὴ ὑπόστασι τοῦ ποιμνίου τους. Συχνὰ τότε κατέληγαν σὲ κηρύγματα, πού, ἀνάλογα μὲ τὴ μόρφωσι τοῦ κληρικοῦ καὶ τὶς ἰδιαιτέρες συνθήκες τῆς κάθε περιπτώσεως, ποίκιλλαν ἀπὸ παρηγοριῆς ὡς ἐθνεγερτήριες ὁμιλίαι. Καὶ φλόγιζαν τὶς καρδιῆς τῶν ραγιαδῶν προγόνων μας. Κι ἔκαναν νὰ φουντώνη πὶδὸ πολὺ τὸ κλαροὶ στὰ βουνά μας καὶ νὰ φουσκώνη πὶδὸ πολὺ τὸ κύμα στὶς θάλασσές μας. Καὶ συντελοῦσαν στὸ νὰ πυκνώσουν πὶδὸ πολὺ στὴ σκλάβια Πατρίδα μας τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα, πού σ' ἕνα τους—ἀπὸ τὰ πρῶτα καὶ πὶδὸ σπουδαῖα γιὰ τὴν ὀρμητικότητά του—ἠγγήθηκεν ὁ ἐπίσκοπος Τρίκκης Διονύσιος, καὶ πού τὸ τελευταῖο τους ὕψωσε τὶς φλόγες του ὡς τὸν οὐρανό, καὶ καταύγασε τὸν κόσμον μὲ τὸ φῶς τῆς λευτεριάς, κι ἔγινεν Εἰκοσιένα.

Ἄναμφισβήτητα κι αὐτὴ ἡ πολυσύνθετη προσφορὰ τῆς Ἐκκλησίας μας στάθηκεν ἀνεκτίμητη σὲ ἀξία γιὰ τὸ μεγάλο μας Εἰκοσιένα.

Ὅμως, οἱ κληρικοὶ μας κατὰ τὰ μαῦρα ἐκεῖνα χρόνια τῆς τουρκικῆς σκλαβιάς δὲν περιορίζονταν μόνο στὶς προσευχῆς καὶ στὰ κηρύγματα. Ἄπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς τουρκοκρατίας ἀνέλαβαν ἐξ ὀλοκλήρου καὶ τὸ μεγάλο ἔργο νὰ προστατέψουν στὸ ἄσυλον τῶν μοναστηριῶν καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα, πού ὁ κατακτητὴς ἐμπόδιζε μὲ κάθε τρόπο τὴν καλλιέργειά τους, γιὰτὶ πίστευε, πῶς ὅσο περισσότερο περιοριζόταν ἡ διάδοσή τους στὸ λαό μας, τόσο γρηγορώτερα θὰ πετύχανε τὸν ἐξισλαμισμό του. Στὸ ἐπικίνδυνον γιὰ τὸ Ἔθνος μας αὐτὸ ἔργο τοῦ εὐνοήθηκε κι ἀπὸ τὴ φυγὴ τῶν περισσοτέρων καλλιεργητῶν τῶν Γραμμάτων μας πρὸς τὴ Δύση, ὅπου βέβαια ἐπιτάχυναν τὴν Ἀναγέννησή της, ἀλλὰ στὴν Πατρίδα μας ἄφησαν ἕνα μεγάλο κενό, πού, ἂν στὰ δύσκολα ἐκεῖνα χρόνια γιὰ τὰ Γράμματα μεγάλωνε πολὺ, θὰ ἐξελισσόταν σὲ καταποντιστῆρα τοῦ Γένους μας.

Τὸ κενὸ αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία μας κατέβαλε κάθε προσπάθεια νὰ τὸ συμπληρώσῃ, ὅσο γινόταν καλύτερα καὶ γρηγορώτερα. Ἄπὸ τὰ Βυζαντινὰ χρόνια εἶχε πάρει ἐνεργὸ μέρος στὴν καλλιέργεια τῶν Γραμμάτων, γιὰτὶ σ' αὐτὴν ἔπεφε τὸ χρέος νὰ συνταιριάσῃ τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα μὲ τὸ Χριστιανισμό καὶ νὰ πρωτοστατήσῃ στὴν οἰκοδόμησι τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅμως, μὲ τὴν ὑποδούλωσι τῆς Χώρας μας στοὺς Τούρκους τὸ χρέος αὐτὸ πῆρε κι ἔθνικὸ χαρακτήρα, πολὺ ἔντονον: Ἔπρεπε νὸ Ἑλληνισμός, ὁ φυσικὸς αὐτὸς φορέας τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, νὰ μὴ χαθῆ. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἔπρεπε νὰ προβάλῃ τὸ Νεοελληνικὸ Ἔθνος μὲ ὅλα τὰ φυλετικὰ γνωρίσματα τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων.

Καὶ τὸ ρόλον αὐτὸν ἡ Ἱστορία μετὰ τὴν πτώσι τῆς Πόλης τὸν ἀνέθεσε στὴν Ἐκκλησία μας: Νὰ βοηθήσῃ αὐτὴ, χρησιμοποιώντας καὶ τὰ σουλτανικὰ προνομίαι της, στὴν ἐκκόλαψι καὶ διατροφή τοῦ Νεοελληνικοῦ Ἔθνους κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες τῆς τουρκικῆς σκλαβιάς. Ἐξἄλλου, μὲ τὴν ἀνακῆρυξι τοῦ ἡγέτη

της καὶ σ' Ἐθνάρχη τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸν Πορθητῆ, ἔπαιρνε στὰ χέρια της καὶ τὴν ἔθνικὴ ἡγεσία. Πῶς θὰ ἔδινε οὐσιαστικὸ περιεχόμενον στὴ νέα της ἡγετικὴ θέση, ἂν δὲν ἀναλάμβανε τὴν εὐθύνη νὰ πρωτοστατήσῃ στὴ δημιουργία τοῦ Νεοελληνικοῦ Ἔθνους, ποὺ ἱστορικὰ καὶ φυσικὰ κληρονομοῦσε τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία;

Με βαθειὰ ἐπίγνωση τῶν εὐθυνῶν της, λοιπόν, ἡ Ἐκκλησία μας ἀνέλαβε καὶ τὸ ρόλον νὰ καλύψῃ τὸ κενό, ποὺ ἄφησεν ἡ πνευματικὴ ἡγεσία μας μετὰ τὴ φυγὴ της στὴ Δύση. Καὶ τὸ κάλυψε: Στὰ μεγαλύτερα μοναστήρια της — στὴν Πόλη, στὸ Ἅγιον Ὄρος, στὰ Μετέωρα κ.ά. — ἡ καλλιέργεια τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων συνεχίστηκεν ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς λειτουργοὺς τοὺς μετὰ περισσότερον ζήλον — τὸ σύνθημα τὸ ἔδωσεν ὁ ἴδιος ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Γεννάδιος — ποὺ ἀναπλήρωσε πολλὰς εἰδικὰς ἀδυναμίας. Ἔτσι, χάρη στὴν ἐργατικότητά της καὶ τὴ συνειδητὴ τῆς εὐθύνης, ποὺ διέκρινε τοὺς ἱερωμένους αὐτοὺς ἐργάτες τοῦ πνεύματος, σῶθηκαν πολλὰ ἀρχαιοελληνικὰ καὶ βυζαντινὰ κείμενα καὶ δημιουργήθηκαν νέα, εἴτε σὰν σχόλια στὰ παλιὰ εἴτε σὰν καινούργια συγγράμματα, ποὺ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὅποιαδήποτε ἀξία τοὺς, πρόσφεραν καὶ τὴν ἀνεκτίμητὴν ὑπηρεσίαν τῆς συνεχίσεως τῆς πνευματικῆς πορείας τοῦ Γένους μας.

Ἄλλὰ καὶ βιβλία μετὰ περιεχόμενον καταλλήλοτατο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν ἔθνικῶν σκοπῶν στὶς συνθήκας τῆς τουρκικῆς σκλαβιάς συγγράφηκαν ἀπὸ τοὺς κληρικοὺς μας. Ἀντιπροσωπευτικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν ὑπῆρξεν ἡ γνωστὴ μετὰ τὸ κοινὸ ὄνομα «Φυλλάδα τοῦ Ἀγαθαγγέλου», ποὺ τόσο πλατεῖα διάδοσιν γνῶρισε καὶ ποὺ γιὰ πολλὰ χρόνια στάθηκε πηγὴ ἐλπίδων καὶ παρηγοριᾶς τοῦ λαοῦ μας, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν Ἀνεξαρτησία, θρέφοντας τὰ ἔθνικὰ ὄνειρά του.

Ἐπίσης καὶ οἱ Καλὰς Τέχνες βρῆκαν πολλοὺς ἀξιόλους λειτουργοὺς τοὺς ἀνάμεσα στοὺς κληρικοὺς μας, ποὺ συνέχισαν τὶς Βυζαντινὰς παραδόσεις τοὺς: Στὴ Ζωγραφικὴ (εἰκονογραφία—ψηφιδογραφία), στὴ Γλυπτικὴ (ἀνάγλυφα) καὶ στὴν Ἀρχιτεκτονικὴ οἱ ἱερωμένοι ἐργάτες τοὺς μᾶς ἄφησαν ἀρκετὰ ἀξιόλογα ἔργα.

Νὰ καὶ μιὰ ἄλλη, πολυσύνθετη ἐπίσης, καὶ πολὺ μεγάλη προσφορὰ τῆς Ἐκκλησίας μας κατὰ τὰ χρόνια τῆς τουρκικῆς σκλαβιάς.

Ἐκεῖ ποὺ ἡ Ἐκκλησία μας ἔστρεψε περισσότερον τὴν προσοχή της κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν καὶ ἔκανε θαύματα, ἦτον ἡ ἔθνικὴ διαπαιδαγώγησις τοῦ λαοῦ μας. Ἀντιδρώντας στὸ σκοπὸ τοῦ σουλτανικοῦ κράτους νὰ ἐξισλαμίσῃ τοὺς ραγιαδες ὑπηκόους του μετὰ τὰ διάφορα καταπιεστικὰ μέτρα του, εἶδεν ἀπὸ τὴν ἀρχή, πῶς ὑπὸ τὶς συνθήκας ἐκεῖνες τὸ πιὸ ἀποτελεσματικὸ ἀντίμετρό της θὰ ἦταν ἡ διαφώτισις τοῦ λαοῦ μας: Ἄν μετὰ τὰ μέσα, ποὺ εἶχε στὴ διάθεσίν της καὶ ποὺ θὰ κατέβαλλε κάθε προσπάθειαν νὰ τὰ πλουτίσῃ, ὅσο γινόταν περισσότερον, μάθαινε στοὺς Ἑλληνας ραγιαδες ποιοὶ ἦταν οἱ πρόγονοί τοὺς καὶ πόσο λαμπρὸ μέλλον τοὺς περίμενε, ἂν κατόρθωναν ν' ἀποτινάξουν τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, σί-

γουρα θὰ κρατοῦσε πολλοὺς μακριὰ ἀπὸ τὸν ἐξισλαμισμό, ἀκόμη καὶ νὰ δυναμώ-
νῃ τὸν ἀγώνα γιὰ λευτεριά, πράγμα στὸ ὁποῖο θὰ τὴ βοηθοῦσε κι ἡ ἴδια ἡ ζωή.

Μεγάλοι βοηθοὶ τοὺς σ' αὐτὸ θὰ στέκονταν τὰ σχολεῖα, μὰ δὲν ὑπῆρχαν.
Καὶ οἱ συνθῆκες τῆς τουρκικῆς σκλαβιάς δὲν εὐνοοῦσαν τὴν ἴδρυσή τους. Πέρα-
σαν δυὸ αἰῶνες, ὥσπου νὰ δημιουργηθοῦν κατάλληλες συνθῆκες γιὰ ἴδρυση
σχολειῶν κι ἀπὸ τοὺς ραγιαδες.

“Ὁμως, εἶχε στὴ διάθεσή της τὰ μοναστήρια καὶ τὶς ἐκκλησιές της. Πνευ-
ματικὰ ἰδρύματα δὲν ἦταν κι αὐτά; Εἶχε τοὺς ἐπισκόπους της καὶ τοὺς ἄλλους
κληρικούς της—μοναχοὺς καὶ παπάδες—ποὺ ἀπλώνονταν σ' ὅλες τὶς πόλεις καὶ
τὰ χωριά καὶ ποὺ—μποροῦσε νὰ τοὺς χρησιμοποίησῃ θαυμάσια γι' αὐτὴ τὴ δου-
λειά, ἐκμεταλλευσμένη καὶ τὰ προνόμιά της. Βέβαια, οἱ περισσότεροι κληρικοί
ἦταν ἀπαιδευτοί. Πέρα ἀπὸ μιὰ ἀνάγνωση — κουτσὴ κι αὐτὴ — κι ἀπὸ μιὰν
ἀρίθμηση — ὄχι ἀριθμητικὴ — τίποτε ἄλλο δὲν ἤξεραν.

“Ὁμως, κι αὐτὰ καλὰ ἦταν. Μετὰ τὸν Ἑσπερινό — τὸ βράδυ, γιὰ τὴν ἡμέρα
κι οἱ ἴδιοι οἱ κληρικοὶ ἀσχολοῦνταν στὶς βιοποριστικὲς δουλειές τους — θὰ μά-
ζευαν τὰ παιδιὰ, ποὺ ἤθελαν νὰ μάθουν γράμματα — παράλληλα ἡ Ἐκκλησία θὰ
ἔκανε μὲ τὸν τρόπο της τὴ σχετικὴ προπαγάνδα στοὺς γονεῖς — λίγα-λίγα, ἓνα
δυό, τρία στὴν ἀρχὴ καὶ βλέπουμε γι' ἀργότερα. Καὶ μὲ τὰ λειτουργικὰ βιβλία
θὰ τοὺς μάθαιναν ἀνάγνωση καὶ γραφὴ τοῦλάχιστο. Μήπως ἔτσι δὲν ἔκαναν καὶ
γιὰ τοὺς ψαλτάδες τοὺς καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους βοηθούς τους; Εὐκαιριακὰ ὕστερα
θὰ τοὺς μάθαιναν καὶ λίγη ἱστορία γιὰ τὸν ἐθνικὸ φρονηματισμό τους. Πολὺ
λίγη: “Ὅση ἤξεραν οἱ ἴδιοι ἀπὸ τοὺς θρύλους καὶ τὶς παραδόσεις κι ὅση μποροῦ-
σαν νὰ συγκρατήσουν ἀπὸ τοὺς προϊσταμένους τους κατὰ τὶς ἐπαφές μαζί τους.

“Ἔτσι κι ἔγινε: Τὰ σκλαβόπουλα — τὰ κάπως μεγάλα, γιὰ τὴ μικρὰ δύ-
σκολα προσαρμόζονται σὲ τέτοιες μορφωτικὲς συνθῆκες — κατὰ τὸ βραδάκι,
γιὰ τὴν αὐτὴ τὴν ἡμέρα ἀπασχολοῦνταν στὴν ἐξασφάλιση τοῦ ψωμοῦ τῶν
οἰκογενειῶν τους, ἔπαιρναν τὴν πλάκα τους κι ὅ,τι ἄλλο μαθητικὸ σύνεργο μπο-
ροῦσαν τότε νὰ ἔχουν καί, χώνοντάς τα στὸν κόρφο τους, γιὰ νὰ μὴ δίνουν στό-
χο σὲ ὑποπτα μάτια, τραβοῦσαν γιὰ τὴν ἐκκλησιὰ ἢ τὸ κοντινὸ μοναστήρι.
(Στὰ μοναστήρια οἱ συνθῆκες ἦταν σχετικὰ καλύτερες ἀπὸ κάθε ἀποψη, γι'
αὐτὸ κι ἀπ' αὐτὰ ξεκίνησαν τὰ πρῶτα σχολεῖα μας ἐπὶ τουρκοκρατίας).

Ἐκεῖ παρακολουθοῦσαν τὸν Ἑσπερινό, βοηθώντας καὶ τὸν παπαδάσκαλό
τους στὰ λειτουργικὰ του καθήκοντα, καὶ μετὰ τὴ λήξη του, κάτω ἀπὸ τὸ φοβι-
σμένο φῶς τοῦ καντηλιοῦ, ποὺ τρεμάμενο ἀνάδευε στὸ διπλὸ σκοτάδι — τῆς
σκλαβιάς καὶ τῆς νύχτας — τὰ ὄνειρα τῆς Φυλῆς μας, θέρριευαν οἱ ἐλπίδες τοῦ
Γένους γιὰ λευτεριά, ὅπως λέει κι ὁ ποιητής μας.

Οἱ περισσότεροι δάσκαλοι τῶν ἰδιοτύπων ἐκείνων σχολειῶν, μόλις ἤξεραν
νὰ διαβάξουν καὶ λογάριαζαν χρησιμοποιοῦντας πιότερο τὰ δέκα δάχτυλα τῶν
χειρῶν τους. “Ὁμως, τί μ' αὐτό; “Ὅταν ἐκεῖ στὸ νάρθηκα ἀνασκάλιζαν τὴ μνήμη
τοῦ Γένους μας, ἀνιστορώντας τὰ προγονικὰ κλέη, χωρὶς χρονολογίες κι ἄλλες

ἐπιστημονικὲς λεπτομέρειες, ἔτσι σὰν παραμύθια, μπερδεύοντας τὸ Μέγα Ἀλέξαντρο μὲ τὸν Κων/νο Παλαιολόγο καὶ τὴν Πόλη μὲ τὴν Ἀθήνα, στὰ μάτια τῶν ξυπόλητων καὶ σταυροπόδι καθισμένων Ἑλληνόπουλων τὰ λερωμένα ράσα τους γίνονταν ὀλόφωτα, τὸ πετραχήλι λάβαρο τῆς λευτεριάς κι ὁ σταυρὸς πύρ-νη ρομφαία, ποὺ τρυποῦσε τὸ σκοτάδι τῆς σκλαβιάς καὶ τῆς νύχτας, ἀνοίγοντας δρόμους στὸ φῶς τῆς λευτεριάς.

Ἐδῶ ἔχει τὴν ἀρχή του ὁ θρύλος γιὰ τὰ «Κρυφὰ Σχολεῖα», ποὺ οἱ ἱστορικοὶ μας τ' ἀντιπαρέρχονται σιωπηλά, ἐπειδὴ στὶς ἔρευνές τους δὲν τὰ βρῆκαν πουθενὰ σὰν σχολεῖα νὰ λειτούργησαν παράνομα, γιὰτὶ ὁ κατακτητὴς εἶχε θέσει ἐκτὸς νόμου τὴν παιδεία μας. Ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ποὺ ἀναφάνηκαν καὶ λειτούργησαν τὰ δικά μας «Κρυφὰ Σχολεῖα», παιδεία δὲν ὑπῆρχεν οὔτε καὶ γιὰ τοὺς Τούρκους, ἐξὸν ἀπὸ τὰ στρατιωτικὰ ἐκπαιδευτήρια τῶν γενιτσάρων. Μὰ οὔτε καὶ στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ὑπῆρχεν ἀξιόλογη λαϊκὴ παιδεία. Ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴ τὴ Βασιλεύουσα, ὅπου ἡ ἀνώτερη ἐκπαίδευση μονάχα γνώρισε κάποιαν ἀκμὴ, κι αὐτὴ κατὰ περιόδους, ἀνάλογα μὲ τὶς διαθέσεις γιὰ τὰ γράμματα τῶν κάθε φορὰ αὐτοκρατόρων. Ἔτσι ἤθελεν ὁ μεσαίωνας, ποὺ ἂν στὴν Ἀνατολὴ δὲν μπόρεσε νὰ δημιουργήσῃ Ἱερὰ Ἐξέταση, γιὰτὶ συνάντησε τὴ σθεναρὴ ἀντίσταση τοῦ Ἑλληνικοῦ Πνεύματος, ποὺ εἶχε συνταιριαστῆ μὲ τὸ Χριστιανικὸ στὴν Ὁρθοδοξία, στὸν τομέα τῆς παιδείας κατάφερε νὰ ἐπιβάλλῃ σ' ἀρκετὰ μεγάλο βαθμὸ τὸ σκοταδισμό.

Γι' αὐτὸ καὶ δὲ χρειάστηκε νὰ βγάλῃ ὁ κατακτητὴς ἀπαγορευτικὰ φερμά-νια γιὰ ἴδρυση σχολεῖων ἀπὸ τοὺς ραγιαδες. Ὅμως, ὄντας ὁ ἴδιος ἀπὸ μορφωτικὴ ἀποψὴ πιὸ πίσω ἀπὸ τὸ μεσαίωνα, δὲν ἄφηγε νὰ περάσῃ ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς θεοκρατικῆς αὐτοκρατορίας του τὸ φῶς τῆς Ἀναγεννήσεως ἀπὸ τὴ Δύση, τὴν ὁποία πολεμοῦσε νὰ κατακτῆσῃ κιόλας. Συνθῆκες γιὰ ἴδρυση σχολεῖων ἄρχισαν νὰ δημιουργοῦνται στὸ χῶρο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μετὰ ἀπὸ δυὸ αἰῶνες ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Πόλης, ὅποτε τὸ σουλτανικὸ κράτος εἶχε πάρει τὸν κατήφορο τῆς παρακμῆς — ἀναγκάστηκε νὰ καταργήσῃ μ' αἱματηροὺς ἀγῶνες κι αὐτοὺς τοὺς γενιτσάρους — κι ὑποχρεώθηκε σὲ συμβιβασμοὺς μὲ τὴ Δύση καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεώς της, γιὰ νὰ παρατεῖνῃ τὴ ζωὴ του.

Τότε ἡ Ἐκκλησία μας, βοηθουμένη κι ἀπὸ τοὺς φιλόμους ὁμοεθνεῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ — προπαντὸς τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Βενετίας — ἄρχισε νὰ ἰδρῦν σχολεῖα καὶ σχολές, ποὺ ἔφεραν τὴν παιδεία μας σὲ μεγάλη ἀκμὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Τότε κι ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, ὁ μεγάλος αὐτὸς νεομάρτυς τῆς Ἐκκλησίας μας καὶ μάρτυρας τῆς λευτεριάς μας, «ἕως τριάντα ἐπαρχίας περιῆλθον, δέκα ἑλληνικὰ σχολεῖα ἐποίησα, διακόσια διὰ τὰ κοινὰ γράμματα, τοῦ Κυρίου θέλοντος...», ὅπως γράφει ὁ ἴδιος.

Ἦες τότε ὅμως, δηλ. κατὰ τὴν πιὸ κρίσιμη γιὰ τὸ Ἔθνος μας περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, ἡ Ἐκκλησία μας, στὸ σκοπὸ τοῦ κατακτητῆ ν' ἀφελήνησῃ τὴ Χώρα μας γιὰ νὰ τὴν καταστήσῃ παντοτινὴ κοιτίδα του, ἀντέδρασε μὲ τὰ

«Κρυφὰ Σχολειά»), πού ἡ ἴδια ἴδρυσε καὶ πού ὀνομάστηκαν ἔτσι, γιατί ἔπρεπε νὰ κρατηθῆ κρυφὸς ἀπὸ τὸ σουλτάνο ὁ ἐπιδιωκόμενος μ' αὐτὰ κύριος σκοπὸς τῆς, μὰ κι ἀπὸ τίς συνθήκες λειτουργίας τους: Σὲ περιβάλλον κάθε ἄλλο παρά σχολικό, μὲ δασκάλους ἀγράμματους καὶ ξένους πρὸς τὸ δασκαλικὸ ἐπάγγελμα καὶ σὲ ὄρες νυχτερινές, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ καντηλιοῦ στὸ μάθημα καὶ τοῦ φεγγαριοῦ στὸ δρόμο, ὅπως λέει καὶ τὸ σχετικὸ τραγούδι:

«Φεγγαράκι μου λαμπρό,
φέγγε μου νὰ περπατῶ,
νὰ πηγαίνω στὸ σχολειό,
νὰ μαθαίνω γράμματα,
γράμματα σπουδάματα,
τοῦ Θεοῦ τὰ πράματα».

Μέσα στὰ ἀπλὰ καὶ λαγαρὰ νοήματά του εὐκόλα ὁ μελετητῆς διακρίνει τὴν παρουσία τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ κάποια συνωμοτικότητα: Τὸ σκλαβόπουλο παρακαλεῖ τὸ φεγγάρι νὰ τοῦ φέγγῃ στὸ δρόμο του γιὰ τὸ σχολειό του, ὅπου, ἐξὸν ἀπὸ λίγα γραμματάκια καὶ λίγα πράματα, τὰ ὅποια ἀφοροῦν τὸ Θεὸ του καὶ πού τὸ σουλτανικὸ κράτος ἐπέτρεπε τὴ λατρεία του, τίποτε ἄλλο δὲ μαθαίνει.

Καὶ πραγματικά, τίποτε ἄλλο δὲ μαθαίνει. Γιατί τ' ἄλλα, πού τοῦ φλόγιζαν τὸν πόθο γιὰ λευτεριά, δὲν τὰ μάθαινε, τὰ αἰσθανόταν. Τὰ ἐνοιῶθε, μ' ἓναν τρόπο ἀνεξήγητον γι' αὐτό, νὰ τοῦ ζεσταίνουν τὴν καρδιά μέσα στὴν παγερὴ ἀτμόσφαιρα τῆς σκλαβιάς. Νὰ τοῦ θαμπώνουν τὰ μάτια μ' ἓνα λαχταριστὸ φῶς μέσα στὸ διπλοσκοτάδο τῆς σκλαβιάς καὶ τῆς νύχτας καὶ νὰ θεριεύῃ ὅλο καὶ πιὸ πολὺ μέσα του ὁ πόθος, πότε νὰ μεγαλώσῃ καὶ ν' ἀνεβῆ πάνω στὰ βουνὰ ἢ νὰ καβαλλήσῃ τὰ κύματα, γιὰ ν' ἀπολαύσῃ μ' ὅλες τίς αἰσθήσεις του — νὰ δῆ, ν' ἀκούσῃ, νὰ μυρίσῃ, νὰ γευτῆ, νὰ ψηλαφίσῃ, νὰ χαρῆ αὐτὸ τὸ φῶς, πού ὁ παπαδάσκαλός του μὲ κομμένη τὴ φωνὴ ἀπὸ συγκίνηση καὶ μὲ πλημμυρισμένα στὸ δάκρυ μάτια τὸ ἔλεγε λευτεριά!...

Καὶ φουντώνει τὸ κλαρὶ στὰ βουνὰ μας, καὶ φουσκώνει τὸ κῦμα στὶς θάλασσές μας, ὥσπου κάποτε ξεσπάει τὸ μεγάλο μας Εἰκοσιένα.

Γιὰ τούτῃ τὴν προσφορὰ τῆς Ἐκκλησίας μας δὲ θὰ πῶ τίποτε. Θ' ἀφήσω στὸν ἀναγνώστη νὰ τὴ μετρήσῃ, ἂν ἔχῃ μέτρο, καὶ νὰ τὴ χαρακτηρίσῃ, ἂν μπορῆ νὰ βρῆ τὰ κατάλληλα λόγια. Ἐνα μόνον θὰ πῶ: Πῶς τὰ «Κρυφὰ Σχολειά» μας ὑπῆρξαν καὶ μ' αὐτὴ τὴ μορφή· ὡς τὰ ἐρευνήσουν οἱ ἱστορικοὶ μας.

Στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ Ἔθνους μας ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, ἡ Ἐκκλησία μας δὲν ἀρκέστηκε μόνον στὸν καθοδηγητικὸ ρόλο. Πῆρε κι ἐνεργότατο μέρος σ' αὐτόν. Καί, τόσο κατὰ τὴν προετοιμασίαν του, ὅσο καὶ κατὰ τὰ ξεσπάσματά του, ἀπὸ τὰ πιὸ μικρὰ ὡς τὸ μεγάλο Εἰκοσιένα, ἔδωσεν ἀπειρα

θύματα. Οἱ κληρικοί τῆς, πού θυσιάστηκαν στὸ βωμὸ τῆς λευτεριάς μας, ἀνέρονται σὲ πολλὲς ἑκατοντάδες καὶ καλύπτουν ὅλη τὴ σκάλα τῆς ἱεραρχίας τῆς. Πατριάρχες, ἐπίσκοποι, παπάδες, διάκοι, ἡγούμενοι καὶ μοναχοὶ ζύμωσαν μὲ τὸ αἷμα τους τὸ Εἰκοσιένα μας, ἄλλοι σὰν μάρτυρες κι ἄλλοι σὰν μαχητὲς τῆς λευτεριάς.

Τὸ χορὸ τῶν πρώτων — τῶν μαρτύρων — τὸν σέρονει ὁ ἔθνομάρτυράς μας Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε΄. Δὲν θὰ πῶ τίποτε γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς αὐτοθυσίας του, ἀπὸ φόβο μήπως τὸ μειώσω. Θ' ἄρκεστῶ μονάχα στὸ ν' ἀναφέρω, ὅτι μπορούσε νὰ γλυτώσῃ μὲ τὴ φυγὴ, καὶ δὲν τὸ θέλησε. Αὐτὸ λέει πολλὰ.

Τὸ κατόπιν του στὸ χορὸ αὐτὸν τῶν μαρτύρων ἔρχονται ἄπειροι ἄλλοι κληρικοί μας — δεσποτάδες κ.λ.π. — πού θυσιάστηκαν μαζί του στὴν Πόλη καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὡς τὴν Κύπρο, γιὰτὶ σ' αὐτοὺς ξέσπασεν ὁ βάρβαρος κατακτητῆς, μόλις κηρύχθηκεν ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἄλλὰ κι ἄλλοι πολλοὶ ἀκόμα — ἀνάμεσά τους καὶ Πατριάρχες — πού μαρτύρησαν πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη Ἐπανάσταση γιὰ τὸν ἐθνολυτρωτικὸ ἀγώνα κι αὐτοί. Αὐτοὺς οὔτε θὰ τοὺς ὀνομάσω. Ὅχι μονάχα γιὰτὶ θὰ μακρύνῃ πολὺ τοῦτο τὸ ἄρθρο μου. Μὰ καὶ γιὰτὶ — κυρίως γι' αὐτό — ἡ παράθεση ὀνομάτων ἀξιολογεῖ, βάζοντας κάποιαν ὑποχρεωτικὴ σειρὰ, καὶ δὲν ξέρω ποιὸν νὰ βάλω πρῶτον, μὰ κι οὔτε τολμῶ ν' ἀφήσω τελευταῖο κανένα τους.

Πολλοὶ εἶναι καὶ οἱ μαχητὲς κληρικοί, πού ἔπεσαν πάνω στὴ μάχη, ποτίζοντας μὲ τὸ αἷμά τους τὸ δέντρο τῆς ἐθνικῆς μας λευτεριάς. Κι ἐδῶ, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, θ' ἀναφέρω λιγίλογα μόνο μερικοὺς, πολὺ λίγους: Ἐκείνους πού ἔκαναν τ' ἀναστήματά τους κολόνες τοῦ Εἰκοσιένα καὶ τὸ σήκωσαν ψηλά, ὡς τὰ οὐράνια κι ὡς τὸ Θεό, γιὰ νὰ ὑπογράψῃ τὴ λευτεριά τῆς Ἑλλάδος, ὅπως ἔλεγεν ὁ Κολοκοτρώνης:

Τὸν καπετὰν-Καλόγερο, τὸ Σ α μ ο υ ἡ λ. Δὲν ἔφτασεν ὡς τὸ Εἰκοσιένα, μὰ μὲ τὶς φλόγες, πού ξεπήδησαν ἀπὸ τὸ Κούγκι του, φώτισε τὶς Σουλιώτισσες στὸ χορὸ τους πάνω στὸ βράχο τοῦ Ζαλόγγου κι ἀπ' αὐτὲς τὶς φλόγες κατὰ τὸ Εἰκοσιένα ἀναψεν ὁ Καψάλης τὸ δαυλὸ τῆς μεγάλης θυσίας τοῦ Μεσολογγιοῦ στὰ 1826.

Τὸν Παπαφλέσσα. Γι' αὐτὸν λέει πολλὰ ὁ θρύλος, πῶς ἡ ἀνδρεία του κι ὁ ἥρωϊκὸς θάνατός του κατέπληξαν καὶ μαλάκωσαν κι αὐτὸν τὸν Ἱμπραήμ, πού, ἀφοῦ ἔβαλε κι ἔπλυναν κι ἔστησαν ὀλόρθο τὸ νεκρὸ του, τὸν προσκύνῃσεν σὰν ἥρωα.

Καὶ τὸ Διάκο. Αὐτόν, ἂν κι ἔπεσε πρὶν ἀπὸ τὸν Παπαφλέσσα, τὸν ἄφησα τελευταῖο, γιὰ νὰ στολίσω τὸ στεφάνι μου τῶν λουλουδιῶν ἀπὸ τὶς μύριες θυσίες τῆς Ἐκκλησίας μας μὲ δυὸ στίχους ἀπὸ τὸ τραγούδι, πού τοῦ ἀφιέρωσεν ἡ λαϊκὴ μας μούσα. Ἀναφέρονται στὴν ἀπάντησή του πρὸς τὸν

Ἄμερ Βρυώνη, ὅταν τοῦ πρότεινε νὰ γίνη Τοῦρκος, τάζοντάς του δελεαστικώτατα ἀνταλλάγματα.

«Πᾶτε κι ἐσεῖς κι ἡ πίστη σας, μουρτάτες, νὰ χαθῆτε!
Ἐγὼ Γραικὸς γεννήθηκα, Γραικὸς θὲ ν' ἀποθάνω».

Τοὺς παραθέτω ὄχι μονάχα γιατί δείχνουν τὸ ἐθνικὸ ἀνάστημα τοῦ ἥρωα τῆς Ἀλαμάνας, μὰ καὶ γιὰτὶ φαίνεται καθαρὰ σ' αὐτοὺς τὸ πόσο ψηλὰ εἶχεν ἀνεβῆ στὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ μας ἡ Ἐκκλησία μας: Σὰν ἐκπρόσωπος τῆς θρησκευτικῆς πίστεως του, εἶχε ταυτιστῆ μὲ τὸ Ἔθνος. Γι' αὐτὸ ὁ λαϊκὸς τραγουδιστὴς — δηλ. ὁ λαὸς μας — στὴν πρόταση τοῦ Ἄμερ Βρυώνη ν' ἀλλαξοπιστήσῃ, βάζει τὸ Διάκο ν' ἀπαντάη, μὲ περιφρόνηση πρὸς τὴν τουρκικὴ πίστη, πὼς θὰ πεθάνῃ Γραικὸς — δηλ. Ἕλληνας — συμπεριλαμβάνοντας στὴν ἴδια λέξη ἐθνικότητα καὶ θρησκεία. Κι αὐτὸ χάρη στοὺς ἀγῶνες τῆς Ἐκκλησίας μας γιὰ τὴν ἐθνικὴ μας λευτεριά, ποὺ πραγματώθηκε μὲ τὸ **Εἰ κ ο σ ι ἔ ν α**.

Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων.

